

ЛІНІЯ АРПАДА – ОБОРОННА СПОРУДА У СХІДНИХ КАРПАТАХ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідження розкриває підготовку гітлерівських військ до оборони по лінії Арпада та Червоної Армії до Східно-Карпатської операції; описує процес будівництва угорськими військами фортифікаційних споруд у Карпатах та особливості їх розміщення на території; визначає результативність бойових дій сторін у гірсько-лісовій місцевості наприкінці серпня – жовтні 1944 року та роль лінії Арпада в їх реалізації. З'ясовано: Червона Армія не прорвала оборону в Карпатах, а пододала гори, рухаючись за відступаючою 1-ю угорською армією. Обхід радянськими військами лінії Арпада не можна вважати її невдачею у горах. Це стратегічний маневр, який відбувся внаслідок невдалих штурмів укріплень противника 4-м Українським фронтом поряд із результативним наступом 1-го та 2-го Українських фронтів на інших напрямках.

Ключові слова: Друга світова війна, лінія Арпада, Червона Армія, Королівство Угорщина, оборона, наступ.

Постановка проблеми та її актуальність. Історія живить теорію та практику сьогодення фактами та узагальненнями. В рамках триваючої російсько-української війни (2014 – по т.ч.), корисним може бути звернення до знань з воєнного мистецтва, отриманих у минулих війнах, у тому числі у питанні обладнання лінії оборони. Так Збройні Сили України створювали фортифікаційні споруди на можливих напрямках просування російських військ (наприклад, у Донецькій і Луганській області у 2014 р., Київській, Житомирській у 2022–2023 р. тощо). Своєю чергою, збройні сили російської федерації обладнували в інженерному відношенні окуповану ними територію (наприклад, лінії «Вагнера» – на Донбасі, «Суровікіна» – на Півдні). Водночас станом на весну 2023 року експерти у військовій справі ведуть мову про неналежну підготовку з боку військово-політичного керівництва до відсічі противника Харківській області (Черниш, 2024). Отже, питання обладнання місцевості в інженерному відношенні, особливості побудови укріплених рубежів, тривалість та відповідальність цих робіт є важливим, а знання щодо реалізації таких проєктів у минулому – вагомими.

Куцька Олеся Миколаївна, доктор історичних наук, професор, начальник кафедри воєнної історії, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Куцька О. М., 2024.

Власне досвід Другої світової війни неодноразово доводив, що маневрені дії військ нерідко переходили у позиційне проти-стояння завдяки належно облаштованій фортифікації однієї зі сторін, яка була здатна зупинити сили противника, вплинути на подальший «розіграш» ситуації. Одним із таких історичних прикладів є бойові дії у Карпатах наприкінці літа – восени 1944 року і, відповідно, інженерні укріплення лінії Арпада.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Варто зазначити, що навіть в угорських архівах військової історії інформації про лінію Арпада немає. Існують лише розрізнені згадки на брифінгах генерального штабу Угорщини. Причина в тому, що під час війни разом з будівлею було знищено архів Управління укріпленого району (Зеленовська, 2022). Водночас маємо доволі значну кількість сучасних публікацій, які описують цю унікальну за своїми масштабами фортифікаційну споруду. Наприклад, серед вітчизняних істориків про неї загадують І. Репін, О. Лисенко, В. Грицюк, коли описують хід бойових дій Червоної Армії в Східних *Карпатах* (Репін, 2007; Грицюк & Лисенко, 2014). Окремо варто відзначити мемуари А. Гречка (Гречко, 1972), який під час Східно-Карпатської операції командував 1-ю гвардійською армією 4-го Українського фронту (УФ). Ця праця має відбиток радянської ідеології того часу, проте якщо абстрагуватись, можна отримати доволі цікаві відомості про спроби подолання Червоною Армією угорських фортифікацій. Детально особливості побудови та розміщення інженерних конструкцій лінії Арпада, на наш погляд, розкрили: угорський історик Я. Сабо (Szabó, 2006), румунський дослідник Н. Бадеску (Bădescu, 2015a; Bădescu, 2015b), росіянка Н. Філоненко (Філоненко, 2017). Водночас широкий спектр інформації щодо пам'яток фортифікації в Карпатах зустрічаємо в публікаціях у мережі Інтернет, які автор зазначає у списку використаних джерел.

Метою роботи визначаємо: по-перше, згрупувати окремі відомості як про організацію гітлерівськими військами оборони на лінії Арпада, так і підготовку Червоної Армії до її подолання. По-друге, розкрити роботи щодо будівництва фортифікаційних споруд та їх розміщення на місцевості. По-третє, усвідомити стійкість угорських інженерних конструкцій в ході Східно-Карпатської операції Червоної Армії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародне становище, що склалося на початок літньо-осінньої кампанії 1944 року у Другій світовій війні, визначалося в основному подіями, які

мали місце взимку і весною цього року на Східному фронті. А саме: до вересня 1944 року війська Червоної Армії звільнили від гітлерівських військ майже всю довоєнну територію СРСР, за винятком частини Балтії і Заполяр'я, а також Румунію, більшу частину Польщі та вийшли до кордонів Східної Пруссії, Чехословаччини і Болгарії. З іншого боку, виходячи з економічного становища Німеччини та оперативно-стратегічної обстановки плани гітлерівського командування зводилися до того, щоб веденням стратегічної оборони на усьому німецько-радянському фронті виснажити бойову потужність військ Червоної Армії та зирвати її наступ (*Penin, 2007: 42, 43, 49*).

Тому у стратегічному плані призначення фортифікаційного рубежу в Карпатах (та й інших подібних ліній оборони за їх межами) відповідало інтересам нацистської Німеччини, а саме – захищати її східні кордони на відстані та прикривати нафтові родовища в Задунайському регіоні Угорщини (*Bădescu, 2015a*).

Погляд угорського військового керівництва на фортифікаційне обладнання в Карпатах в роки Другої світової війни, на нашу думку, яскраво розкрив член оперативного відділу штабу укріплень збройних сил Угорщини штабс-капітан Ласло Варро: «Завдання державної фортифікації двостороннє. Перш за все, ми повинні захистити основну частину території держави від вторгнення. Це завдання потребує підтримки оборони кордону настільки, щоб вона могла блокувати наступ сил противника протягом тривалого часу. Інше завдання – захист країни. Якщо ми не зможемо протистояти йому [противнику. – Авт.] з достатньою кількістю сил, ми повинні збільшити здатність наших сил чинити опір, хоч чисельно нижчі вони за кількістю, з допомогою фортифікаційних систем, споруджених у мирний час» (*Szabó, 2006*).

Звертаємо увагу, що з 1939 по 1944 роки Королівство Угорщина побудувало декілька оборонних ліній, позицій та укріплених ділянок на території тогочасної Угорщини. Східна лінія оборони угорської армії умовно складалась з трьох частин. Найвіддаленішою була позиція Хуньяді (в передгір'ях Карпат), посередині – позиція Сент-Ласло (так і не була остаточно побудована), а останньою смугою оборони була лінія Арпада, яка простягалася від Східних Бескидів до с. Берецькі гори (*Bădescu, 2015a; A Kárpátok..., 2020*). Хуньяді була задумана як додаткова оборонна позиція, щоб не дати ворогу підійти до головної ділянки оборони, лінії Арпада – передового оборонного рубежу (*Филоненко, 2017; Bottlik & Szabó, 2007; Az Árpád-vonaltól, 2011*). Це не була

безперервна лінія оборони, а складалася з опорних пунктів, долинних блоків і блокад, а також із системи дотів, що блокували позиції. Позиція Хуньяді закривала дороги, що ведуть до Східних Бескидів і до Мармароських Альп на вході в долини (*Bădescu, 2015a*). Мета Сент-Ласло полягала в тому, щоб мати ще один оборонний рубіж між позицією Хуньяді та лінією Арпада, куди могли б відійти угорські війська в разі можливого відступу – проміжний рубіж (*Филоненко, 2017; Bottlik & Szabó, 2007; Az Árpád-vonaltól, 2011*). Ця лінія закривала проходи Східних Бескидів і Мармароських Альп на угорському кордоні. Її будівництво було розпочато одночасно з лінією Арпада.

Рис. 1. Система оборонних ліній, позицій та укріплених ділянок на території Королівства Угорщина станом на 1944 рік (*Bădescu, 2015a*)

Укріплення перед лінією Арпада обладнувались відповідно до концепції «Оборона Карпат» у 1943 р. (*Bădescu, 2015a*). Ці дві перші лінії мали створити для наступаючих ілюзію прориву (*До історії Рахівщини...*, 2016). Сама ж лінія Арпада була основним оборонним рубіжем Головного хребта Українських Карпат (*Филоненко, 2017; Bottlik & Szabó, 2007*). В іншому джерелі до вищезазначених укріплень додають ще одну угорську – «лінію Святого Іштвана», зазначаючи, що вона була продовженням лінії Арпада та дві чехословацькі: «лінію Масарика» і «лінію Бенеша» на заході сучасного Закарпаття (*До історії Рахівщини...*, 2016). За окремими відомостями загалом лінія Арпада мала 30 ешелонів оборони, які простягались на 100–120 км (*Зеленовська, 2022*) (рис. 1).

З метою формування уявлення про театр воєнних дій коротко зупинимось на фізико-географічній та кліматичній характеристиках гірського масиву тогочасної Східної лінії оборони. Характер гірських рубежів з їх кліматичними особливостями впливає на підготовку і ведення бойових дій в горах. Гірська місцевість з великою кількістю природних перешкод сприяє створенню стійкої оборони. Разом з тим гірський рельєф місцевості та кліматичні умови ускладнюють підготовку й ведення оборони. Велика кількість «мертвих» просторів і прихованих підступів дають можливість противнику здійснювати обходи та охоплення. Пересіченість рельєфу, обмежена кількість доріг і низька їхня якість, а іноді й неможливість руху поза дорогами ускладнює маневр підрозділами (*Ведення бойових дій...*, 2022:42). І навпаки, на підготовку і ведення наступального бою у горах негативно впливають наявність великої кількості природних перешкод, обмежена кількість доріг і складність руху поза дорогами, швидкі течії річок і різкі зміни рівня води в них, можливість утворення гірських обвалів, завалів, снігових лавин і селів, особливості гірського клімату й різкі перепади денної і нічної температур, розріджене повітря, велика кількість мертвих просторів і прихованих підступів, що ускладнює орієнтування і спостереження, екрануючий вплив гір на роботу радіостанцій. Наступ ведеться вздовж доріг, гірських хребтів, схилами висот та іншими доступними напрямками в поєднанні з обходами і охватами (*Ведення бойових дій...*, 2022:45–46).

Загалом гірські хребти Карпат простягаються підковоподібною дугою довжиною понад 1500 км (*Брендлі & Довганич, 2003*) (рис. 2).

За умовами рельєфу Східні Карпати поділяються на три великі частини:

західний район Східних Карпат – Низькі Бескиди (близько десяти паралельних низькогірних ланцюгів, що йдуть із північного заходу на південний схід і розчленовані поперечними наскрізними долинами на окремі короткі хребти. Гребені Низьких Бескид округлі та хвилясті, схили пологі);

Центральний район – Бещади (складається з низки паралельних хребтів. Річкові долини тут глибоко вриваються в рельєф і розчленовують їх у двох взаємно перпендикулярних напрямках. В результаті цього утворилася система широких поздовжніх долин, з'єднаних одна з одною поперечними проходами).

Східні Карпати – Горгани (найвища частина – складаються з кількох десятків великих і малих хребтів заввишки до 1500 м, розташованих переважно паралельно Головному Карпатському хребту. Долини, що тут проходять, мають вигляд скелястих ущелин) (Грицюк & Лисенко, 2014:11; Карпати..., 2014; Филоненко, 2017).

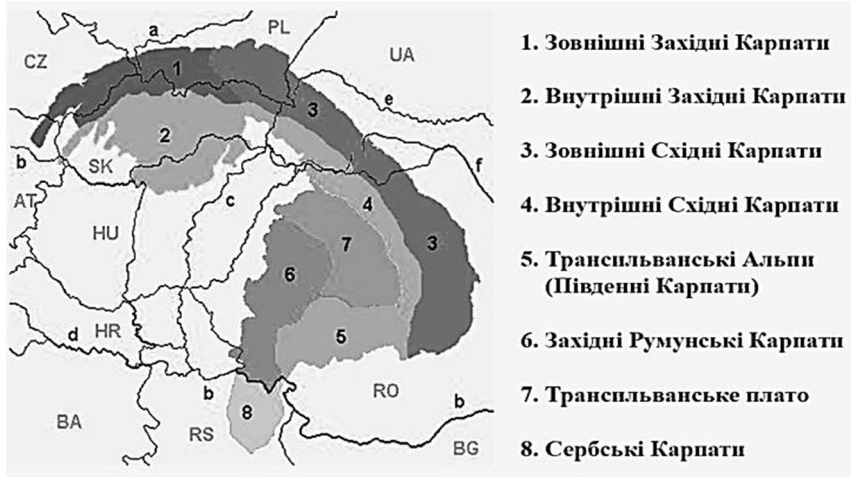

Рис. 2. Зональний поділ Карпатських гір (Карпати..., 2014)

Щодо флори Карпатських гір, то там мішані ліси змінюються хвойними, вище простягаються субальпійські чагарники, а на вершинах розкинулись полонини (Брендлі & Довганич, 2003).

Отже, ландшафт кожного гірського району бойових дій унікальний і різноманітний, що вимагає гнучкого планування як оборонних, так і наступальних операцій.

Звернемо увагу, що на території Карпат знаходиться 28 000 річок, 450 із яких більші 10 км (Брендлі & Довганич, 2003). За канонами воєнного мистецтва, гірські річки військами долаються, як правило, убрід, а там, де це неможливо, – мостовими і поромними переправами (Ведення бойових дій..., 2022:47).

Звернемо увагу на ще один чинник, що відіграє визначальну роль при плануванні і веденні бойових дій, – кліматичні умови. Погодні умови мінливі і непередбачувані, при цьому загальна кліматична обстановка, як правило, визначається не географічними координатами даного району, а напрямком гірських хребтів щодо панівних атмосферних потоків (Ведення бойових дій..., 2022: 41). Коротко про погоду у пори року досліджуваного періоду: наприкінці літа – початку осені кількість опадів

значно скорочується. У цей час стоїть тепла та суха, переважно ясна погода. Наприкінці жовтня чи початку листопада починаються заморозки, а кількість атмосферних опадів збільшується. Починається період осінніх дощів, що не припиняються тижнями, а бездоріжжя зливається із зимовим і весняним, охоплюючи майже безперервно весь період з кінця жовтня до початку квітня (Филоненко, 2017).

Таким чином, сприятливим періодом для ведення бойових дій у Східних Карпатах був проміжок часу між кінцем серпня до середини жовтня, а найважчим – початок листопада і до квітня.

Ситуація перед початком Східно-Карпатської операції. Німецьке керівництво прагнуло за будь-яку ціну втримати Словаччину, розглядаючи її як бар'єр на шляху Червоної Армії до промислових районів Чехії, Моравії, Угорщини і Південно-Східної Польщі. Гітлерівське командування чітко уявляло, що подолання військами 1-го Українського фронту (УФ) найбільш вузької частини Головного Карпатського хребта призвело б до швидкого прориву їх на територію колишньої Чехословаччини та на Угорську низовину і до з'єднання з арміями 2-го Українського фронту, що просувалися з північної частини Румунії до кордонів з Чехословаччиною. Крім того, входження військ Червоної армії через Словаччину до Угорщини створювало пряму загрозу південним районам самої Німеччини (Грицюк & Лисенко, 2014:11).

Угруповання гітлерівських військ на напрямку наступу Червоної Армії в Карпатах складалося з армійської групи «Гейнріци» (за ім'ям генерал-полковника Готтарда Гейнріци), до якої входили німецька 1-ша танкова й угорська 1-ша армії, а також частини сил 4-го повітряного флоту групи армій «Північна Україна» (з 25.09.1944 група армій «А») (Грицюк & Лисенко, 2014:11; Филоненко, 2017). 20 жовтня 1944 р. армійська група «Гейнріци» була розформована, а 1-ша угорська армія підпорядкована 8-й німецькій армії (Репін, 2007:117).

За угорською версією подій, 23 липня 1944 р. передові частини Червоної Армії вийшли на першу понад 200-кілометрову лінію оборони Угорщини в Галичині – позицію Хуньяді, де вони наштовхнулися на жорсткий опір і зупинились (Bottlik & Szabó, 2007). Протягом наступного місяця вони спромоглися просунути лише на 4–7 км (Зеленовська, 2022). Наприкінці серпня – початку вересня німецькі та угорські підрозділи посилено зміцнювали зайнятий передовий оборонний рубіж і упорядковували пошарпані в

попередніх боях частини, поповнюючи їх живою силою та довели чисельність своїх дивізій до 60% штатного складу (Филоненко, 2017).

По завершенню Львівсько-Сандомирської операції (13 липня 1944 р. – 29 серпня 1944 р.) лівофлангові об'єднання 1-го Українського фронту вийшли до передгір'я Карпат (Грицюк & Лисенко, 2014:9). Приблизно тоді ж, 30 липня, з метою кращого управління військами на мукачівському напрямі Ставка Верховного Головнокомандування (Ставка ВГК) утворила 4-й Український фронт (Грицюк & Лисенко, 2014:8), який був розформований після визволення Криму (*Не пришедшая..*, 2019).

Після невдалих ударів 1-го УФ на початку серпня 1944 р. настав короткий відпочинок для угорських військ у Східних Карпатах (Bădescu, 2015a). Радянські війська переходять до оперативної паузи та підготовки бойових дій в Східних Карпатах (Филоненко, 2017). Паралельно Червона Армія спрямовує основні зусилля в напрямку Румунії, розпочинаючи широкомасштабну операцію з обходу Східних Карпат (Друга Яссько-Кишинівська операція, 20–29 серпня 1944 р.), що проводилась 2-м і 3-м Українськими фронтами. Після виходу Румунії з німецького союзу 23 серпня армії радянських 2-го і 3-го УФ просунулися до територій Трансильванії та до південних кордонів Угорщини (Bădescu, 2015a; Филоненко, 2017).

Вважаючи становище перед 4-м Українським фронтом стабільним, на початку вересня німецько-угорське командування розпочало перекидання частини своїх сил у смугу дії 1-го та 2-го УФ, де обстановка продовжувала залишатися несприятливою для противника (Филоненко, 2017).

Підготовка сторін до бойового зіткнення в районі лінії Арпада. Радянські війська. 29 серпня 1944 р. війська 4-го Українського фронту отримали наказ Ставки ВГК тимчасово перейти до оборони та розпочати підготовку наступальної операції з подоланням Східних Карпат. З цією метою Військовою радою 4-го УФ було прийнято спеціальну директиву щодо підготовки військ фронту до майбутнього наступу (Грицюк & Лисенко, 2014:8; Рєпін, 2007:74), а також видано «Організаційні вказівки щодо підготовки військ до дій у горах» та «Інструкція військам, що діють у гірсько-лісистій місцевості» (Филоненко, 2017; Гречко, 1972) «Організаційні вказівки» визначали порядок вивчення та відпрацювання спеціальних тем з гірничої війни з усіма категоріями офіцерського складу аж до командирів корпусів. «Вказівки»

натомість вимагали від військ проведення низки заходів щодо підвищення ефективного використання транспортних можливостей та маневреності з'єднань та частин при діях у горах, а також посилених тренувань у гірсько-лісистій місцевості (Филоненко, 2017; Гречко, 1972).

Вся система заходів щодо освоєння умов гірської війни спочатку вивчалася з офіцерським складом, а потім опрацьовувалась військами. Війська навчалися (у складі підрозділів) наступу із захоплення висоти вдень і вночі, із застосуванням як фронтального наступу, так і обходів і охоплень, руху по стежках і без доріг, по лісистих ущелинах, схилах і хребтах гір, з подоланням крутих підйомів, гірських потоків тощо. Бійців навчали ходити крутими схилами, штурмувати дзоти, здійснювати тривалі марші по пересіченій місцевості. Артилерійські та танкові частини поряд із вивченням питань тактичного використання артилерії та танків у гірсько-лісистій місцевості, особливості стрільби в горах, питань розвідки та вибору позиційних районів для артилерії та маршрутів для танків особливу увагу приділяли питанням практичної підготовки прохідності та тренування з підйому танків на висоти. До майбутніх боїв готувалися льотчики, інженери, техніки, механіки, водії автомашин, воїни комендатур аеродромів підскоку та аеродромно-рятувальних команд. Велика увага також була приділена підготовці тилів. З офіцерським складом тилової служби було організовано та проведено спеціальні заняття на теми матеріального забезпечення військ у гірсько-лісистій місцевості, забезпечення бойових операцій при наступі, особливостей організації харчування, обробки та евакуації поранених у гірських умовах. З метою найбільш раціонального використання в'ючного транспорту в частинах були проведені показові заняття з офіцерським та рядовим складом з транспортування вантажів, зброї та матеріальної частини на в'юках та інших пристосуваннях (Филоненко, 2017; Гречко, 1972).

У своїх спогадах радянський воєначальник А. Гречко зазначає: «...незважаючи на відносно короткий термін, відведений на підготовку операції, всі необхідні заходи були виконані. Війська в основному ознайомилися з майбутнім театром бойових дій і пройшли підготовку до дій в гірській і лісистій місцевості» (Гречко, 1972). Водночас, на думку українського дослідника І. Рєпіна, короткі терміни підготовки операції не дозволили вирішити багато завдань, зокрема, підготувати і навчити особовий

склад всіх родів військ до дій в горах, підготувати матеріальну частину до ведення бойових дій в гірських умовах, підвезти необхідну кількість боєприпасів і пального. Тобто, на думку дослідника, підготовка операції була проведена поспішно (*Ретін, 2007:91-92*).

Підготовка угорських військ. Як зазначалось вище, система укріплень, розташована на Головному Карпатському хребті – Лінія Арпада – була основною оборонною смугою угорців. Угорське командування приступило до її будівництва, починаючи відразу ж з розділу Чехословаччини в 1939 р., використовуючи при цьому зведені раніше чехословацькі укріплення (*Филоненко, 2017*). У Північній Трансильванії та на Секейській землі спорудження фортифікаційних об'єктів розпочалось в 1940 р. Загалом інженерні роботи тривали до літа 1944 р., коли безпосередньо їй розгорілись бойові дії в Карпатах (*Bottlik & Szabó, 2007; Зеленовська, 2022*).

На нашу думку, військово-політичне керівництво Угорщини було переконане, що лінія Арпада має ключове значення з точки зору оборони країни. На підтвердження наведемо декілька фактів. По-перше, значна фінансова підтримка: з 1 липня 1939 р. по 30 грудня 1940 р. було виділено 14,2 млн пенге, 1941 р. – 6,8 млн, 1942 р. – 19 млн, 1943 р. – 67 млн, 1944 р. – 67,5 млн (*Bottlik & Szabó, 2007; Bădescu, 2015a*). Отже, незважаючи на грошові обмеження угорського бюджету, військове керівництво надало для спорудження оборонних укріплень в Карпатах мільйони пене, нерідко нехтуючи потребами постачання армії новими зразками озброєння. По-друге, було реконструйовано багато доріг, залізниць, мостів із метою забезпечення будівництва цієї фортифікаційної лінії. По-третє, на зламі 1940–1941 рр. для керівництва укріпленням кордону між Ужоцьким (Україна) та Ойтузьким (Румунія) перевалами було створено окреме Командування фортифікації. Крім того відбувалось збільшення підпорядкованих підрозділів штабу фортифікації (*Bottlik & Szabó, 2007*).

Варто усвідомити, що військо форту було не лише військом піхоти, а й новим родом угорської королівської армії. Різноманіття укріплень, побудова яких залежала від місцевості, та ділянки оборонної лінії зумовила відмінності між фортами, а це, своєю чергою, потребувало специфічної підготовки фортечних рот, що їх мали захищати. Начальник генерального штабу угорської королівської армії довів лише «принципи» підготовки

фортечних рот, яка здійснювалась за Польовим статутом піхоти. Саме ж навчання цих підрозділів здійснювалося корпусами, які керували даними укріпленнями. У «Навчальній інструкції для фортечних рот» від 1943 року крім загальних вимог щодо планування, організації та проведення тренінгів знаходимо, на наш погляд, цікавий підхід до практичного навчання. А саме: «Протягом навчального періоду роти мають займатися разом по декілька взводів та вивчати взаємодію і взаємопідтримку між собою. Мають проводитись спільні вправи, де один із взводів грає як штурмовий загін, а інший – є захисником, і навпаки. Вся фортечна рота повинна неодноразово практикувати разом захист своєї ділянки. Також слід практикувати бій на передньому краї основної лінії опору. Фортечні роти, які ворог імітують штурм укріплених позицій, мають отримати глибокі знання про те, як на передньому плані може наблизитися ворог (Szabó, 2006).

А вже в «Директиві з підготовки фортечних військ в 1943–1944 рр.» за підписом генерал-майором Ф. Бардочі (в підпункті про бойовий дух військ) зазначено дещо інакше: «Під час бойових тренувань кожен загін повинен тренуватися окремо. У ході тренувань давати завдання керівникам дрібних підрозділів, щоб змусити їх приймати самостійні рішення, змусити блокувати атаки противника і підтримувати самостійне ведення бою». У цьому документі також наголошено на підготовці бійців до ведення оборони в зимовий період: «Підготовка до катання на лижах є дуже важливою з точки зору фортечних кампаній, оскільки є ділянки, куди можна потрапити лише на лижах або снігоступах» (Szabó, 2006).

Особовий склад захисників лінії Арпада в ході війни постійно поповнювався новобранцями, що змушувало керівництво здійснювати їх підготовку. Особливість підходу до цього питання зустрічаємо в документі «Напрями підготовки мобілізованих фортечних рот з 15.12.1943 по 15.02.1944» від грудня 1943 року, що був завізований вже згадуваним Ф. Бардочі. «Навчання мобілізованого резерву разом із новобранцями не має сенсу. Вони можуть бути зібрані разом для спільної практики лише між 7 і 15 лютого» (Szabó, 2006).

Будівництво фортифікаційних укріплень. Перший бункер лінії Арпада був побудований на Закарпатті за моделлю Мажино, яка на той час вважалася вищим стандартом у цій галузі. Восени 1940 р. угорська комісія (на чолі з підполковником Г. Палета) відвідала окуповані тим часом німцями французькі та бельгійські

укріплення, пізніше концепція великих бункерів, зокрема французьких, була переосмислена та адаптована до природних умов Карпат (Bottlik & Szabó, 2007; Bădescu, 2015a). Для оборонних споруд лінії Арпада було взято теорію гнучкої оборони генерала Т. Харосі. Вона була заснована на невеликих укріплених зонах, а не на суцільній непрохідній фортеційній лінії. Таким чином, завдання захисників полягало в обороні природних перешкод, а не у боротьбі з основними силами противника (Венгрія., 2018). Основні і найпотужніші укріплення було споруджено на Ужгородському, Мукачівському, Ясінянському та Хустському напрямках (До історії Рахівщини., 2016).

За довоєнними поглядами німецько-угорського військово-політичного командування щодо спорудження лінії Арпада один рік був потрібен для розмітки розташування фортець, один рік для підготовки робіт і ще один рік на будівництво. Проте наближення бойових дій значно скорочувало ці показники. Восени-взимку 1940 р. було складено план фортифікаційної системи, який уже включав укріплення усіх Східних Карпат (Szabó, 2006).

Як зазначалось вище, керувало роботою Командування фортифікації, що знаходилось у Будапешті. Оскільки його віддаленість була значною від безпосередніх будівельних майданчиків, для практичної координації було створено Штаб фортифікаційної групи, до якої входило 9 місцевих фортифікаційних відділень. А в другій половині 1943 р. було створено ще два штаби фортифікаційних груп. До кожної структурно входило 5-6 місцевих відділень. Штат відділень становив не менше 600–1000 чоловік. У розпорядження командирів відділень надавали кваліфікованих офіцерів різних родів військ, які консультували робітників щодо реальних потреб військових у фортифікаційних спорудах (Szabó, 2006). До зведення ліній укріплень залучались угорські будівельні батальйони (Венгрія., 2018).

Якщо потрібно було щось будувати дуже швидко, керівництво відділень залучали на допомогу місцеве населення. Принцип «примусової праці» для цивільних громадян базувався на основі Закону № 2/1939, який регулював систему національної оборони Угорщини. Робочі підрозділи, які відповідали за зведення відповідних конструкцій, були розділені на робочі сектори, керівники яких підпорядковувалися безпосередньо центральному військовому командуванню на чолі з підполковником Е. Пакором.

Ті, хто керував цими секторами, також відповідали за розміщення оплачуваної робочої сили та батальйонів неоплачуваної примусової праці (*Bădescu, 2015a*). Водночас існують відомості (зокрема, щодо будівництва Верхньо-Грабівницького бункера), що усі роботи виконували військовополонені під керівництвом і конвоєм угорців (*До історії Рахівщини... , 2016*). Усі працівники були зобов'язані давати усне та письмове зобов'язання не надавати будь-кому даних про свою діяльність (*Cioanca, 2020:74*).

Перші приготування до укріплення кордону були здійснені влітку 1939 р., коли розпочалось будівництво тилових казарм та інших будівель. Поступово почалося спорудження загороджень. Проте зведення бункерів було відкладено до весни 1940 р. (*Szabó, 2006*).

Детальний будівельний проект фортеці складався з наступних планів: самої фортифікаційної споруди в масштабі 1:20, 1:25 або 1:50; котловану, дерев'яного каркаса та броньованої конструкції; інших земляних робіт (*Szabó, 2006*).

При безпосередньому будівництві укріплених районів першим етапом було зведення залізобетонних конструкцій. Визначалась вогнева позиція кулеметника. В подальшому навколо нього будувалася сам бункер. Все було чітко продумано: розміри будівлі і бункера; кількість квадратних метрів на одного солдата; кількість кімнат відпочинку; бойових позицій тощо (*Зеленовська, 2022*).

Хід робіт на кожному пункті був організований таким чином, що над 25–30 фортифікаційними елементами працювала самостійна робоча бригада під керівництвом інженера чи майстра. Різні бригади кожної команди завжди виконували той самий етап роботи – елементи фортифікації виготовляли за конвеєрною системою (*Szabó, 2006*). Робота була розділена на декілька груп в залежності від характеру завдання – від залізничного розвантаження до земляних, теслярських і будівельних робіт (*Зеленовська, 2022*).

Матеріали для побудови фортифікаційних укріплень доставлялись на місця за допомогою залізниці, автотранспорту та гужової сили (*Szabó, 2006*). Переміщення матеріалу на схилах, до місця розташування здійснювалося за допомогою імпровізованої транспортної системи на основі лебідок, вагонів і рейок із шахтних залізниць (*Зеленовська, 2022; Bădescu, 2015a*). Згодом, під час оборонних дій, електролебідки, що використовувались для підняття будматеріалів, були призначені для підняття до вогневих точок боєприпасів і продовольства (*Филоненко, 2017*).

Робочі інструменти видавались на місцях. Зокрема знаходимо відомості, що для забезпечення роботи одного фортифікаційного відділення надавались: знаряддя для земляних робіт (включаючи змінний комплект) на 900 осіб, теслярський інструмент на 30 осіб, зубила каменярів на 45 осіб, кам'яні сокири на 60 осіб, інструменти на 30 слюсарів-залізобетонників, а також на 6 ковалів і 6 столярів. Всі ці інструменти були упаковані в одну велику 5-6-тонну вантажівку і в дві менші по 2–3 тонни (*Szabó, 2006*). На окремій ділянці робіт зазвичай був один великий дробильний млин продуктивністю 90 м³ або два менших з продуктивністю 15 м³ на добу, одна бетонозмішувач продуктивністю 250–270 л або два менших продуктивністю 150–170 л (часто відсутні), два елеватори, силовий та механічні насоси, водопровідна лінія з резервуарами для води; різак заліза, зварювальне обладнання тощо (*Зеленовська, 2022; Szabó, 2006*).

Для приготування бетону використовувався лише високоякісний портландцемент (від назви острова Портленд у Великій Британії). Зауважимо, що на той час існував лише один вид цементу, який можна було використовувати в умовах зовнішньої температури нижче -5 °C (*Szabó, 2006; Bădescu, 2015a; Cioanca, 2020:74*). Значна частина гравію, необхідного для приготування бетону, доставлялась поїздом з Ньєкладхази (північна Угорщина), але в більшості щебінь (граніти, порфіри, андезити, базальти, пісковики, вапняки) були викопані/підірвані на місці (*Bădescu, 2015a*).

Проблемою було водопостачання, адже у Східних Карпатах багато джерел із великим вмістом мінералів, вуглекислого газу, хлориду натрію або магнію, сульфату, які були за технологією для бетонування суворо забороненими (*Szabó, 2006*). Крім того, багато матеріалів, використаних для будівництва цих укріплень, було демонтовано з подібних військових систем (але також і з цивільних споруд) румунських територій, інкорпорованих у 1940 р., а також з інших територій із таким самим статусом. Навіть дзвони православних храмів переплавляли і використовували у військових цілях (*Bădescu, 2015b*). Арматурне залізо транспортувалося на будівельні гілки в пачках, нарізаних за розмірами. Нерідко надходили вже готовими й самі бійниці (*Szabó, 2006*).

Обладнання смуги оборони. Оборонні споруди були побудовані за теорією гнучкої оборони, що була запропонована генералом Т. Харосі. Вона була заснована на невеликих укріплених

районах (УР), а не на суцільній непрохідній фортеційній лінії. УР зазвичай розташовувався на вершині пагорба або на узліссі і ділився на кругові оборонні самостійні сектори, розраховані на силу взводу. Усі будівлі, шанці, рови та перешкоди пристосовувались до ландшафту (Венгрия., 2018; Зеленовська, 2022; Cioanca, 2020:75).

Серйозну увагу угорці приділяли обладнанню командних пунктів (КП), особливо тих, що призначались для командування частин і з'єднань. Всі вони були залізобетонні та заглиблені в схили. КП розташовувався безпосередньо на розгалуженні ходів сполучення, тому перед ним для забезпечення руху був викопаний котлован у вигляді розширеного шанцю, прихованого маскувальною сіткою; вхід на командний пункт йшов з котловану, двері – герметичні броньовані (Филоненко, 2017) (рис. 3).

Відповідно до загальної стратегії дій в Карпатах угорське військове керівництво здебільшого зосереджувалося на обороні долин річок, струмків і ущелин, що впадали у глиб тогочасного Угорського Королівства (*До історії Рахівщини...*, 2016; Bottlik & Szabó, 2007). Завдання захисників полягало в обороні перешкод, а не у боротьбі з основними силами противника. На думку окремих експертів, саме це було слабкістю всієї системи: між окремими опорними точками були відносно великі відстані, тому проникнення було легким (*Az Árpád-vonaltól...*, 2011). Певним чином це підтверджує радянський воєначальник А. Гречко: «Проміжки між опорними пунктами, що досягали в середньому 4 км, противник не закривав, обмежуючись засідками і патрулюванням» (Гречко, 1972).

Ланцюг опорних пунктів, що складався з невеликих довготривалих оборонних точок (ДОТ) і бетонованих вогневих точок, мав можливість контролювати всі дороги, якими могли пройти автомобілі і бронетехніка (Венгрия., 2018). Протяжність лінії Арпада складала 660 км (Венгрия., 2018; *До історії Рахівщини...*, 2016). За іншими відомостями: близько 700 км (Зеленовська, 2022); до 780 км (Bottlik & Szabó, 2007), близько 600 км (Cioanca, 2020:73). Глибина оборони іноді сягала 60 км (Венгрия., 2018). За більш скромними свідченнями, загальна глибина угорської оборони подекуди досягала 40–50 км (Зеленовська, 2022; Bottlik & Szabó, 2007).

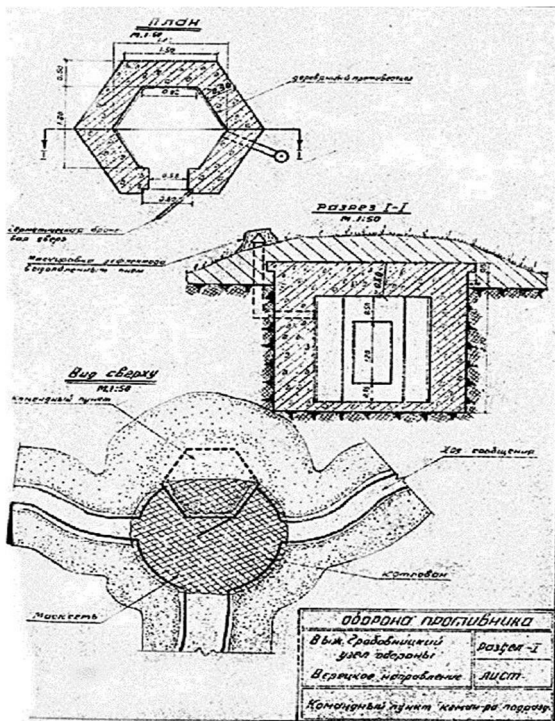

Рис. 3. Схема командного пункту командира підрозділу Верхньо-Габівницького вузла оборони (Филоненко, 2017)

До складу УР входило 3-4 незалежні сектори з круговою обороною. У сектор входили три і більше ряди траншів та одне-два залізобетонні укриття. Сектори були оточені 30 – 50-метровою зоною протипіхотних перешкод, протитанковими ровами чи стінками. Сектори були з'єднані між собою траншеями та проводим зв'язком (Венгрия., 2018; Филоненко, 2017). Сектор мав у своєму розпорядженні дві-чотири легкі протитанкові гармати (37 або 40 мм), кілька мінометів, мінімум чотири важкі кулемети. Для захисту від обстрілів чи бомбардувань був бункер (8x8 м) (Венгрия., 2018).

Також залізобетонні укріплення використовувалися для розміщення командування УР (6x4 м), медсанчастини (7x4 м), кухні (5x4 м), боєприпасів і спорядження (7x4 м). Як важкі доти використовувалися залізобетонні укріплення розміром 4,6 x 4,6 м, легкі – 1,2x1 або 2 м. Як резерв у командування УР була невелика інженерна команда, оснащена вогнеметами та мінами (Венгрия., 2018).

Відкриті вогневі позиції (тобто, не амбразури) розташовувались під зручними кутами, щоб можна було прикривати одна одну вогнем прикриття (Bădescu, 2015a) та одна над одною на схилах пагорбів, утворюючи багаторушну систему вогню (Bottlik & Szabó, 2007).

Основними фортами-спорудами були залізобетонні кулеметні довготривалі оборонні точки, кулеметні дерево-земляні оборонні точки (дзоти), командні та спостережні пункти, сховища та бліндажі різних видів. Опорні пункти по периметру мали проти-піхотні перешкоди. Вони разом з колючим дротом (5 – 7 рядів кілків) мали на меті ускладнити роботу саперів та інженерних команд противника. Захисники оборонної лінії перебували у розгалуженій системі шанців, з'єднаних із залізобетонними бункерами, що служили укриттями під час бомбардувань (Венгрія., 2018; Филоненко, 2017; Bădescu, 2015b) (рис. 4).

На деяких ділянках було створено систему підземних сховищ (бункерів), пов'язаних між собою розвиненою мережею галерей. Тунелі були завширшки близько 70 см, висотою 1,9 м; великі галереї – до 2,5 м у висоту і близько 3 м в ширину (До історії Рахівщини., 2016). Наприклад, підземні споруди Верхньо-Грабівницького вузла оборони мали п'ять виходів на поверхню. До двох із них було підведено автомобільну дорогу для підвезення боєприпасів та продовольства. До трьох вели ходи сполучення (Филоненко, 2017). Проте підземні сховища мали використовуватись як укриття лише у разі загрози (Сіоанса, 2020:74) (рис. 5).

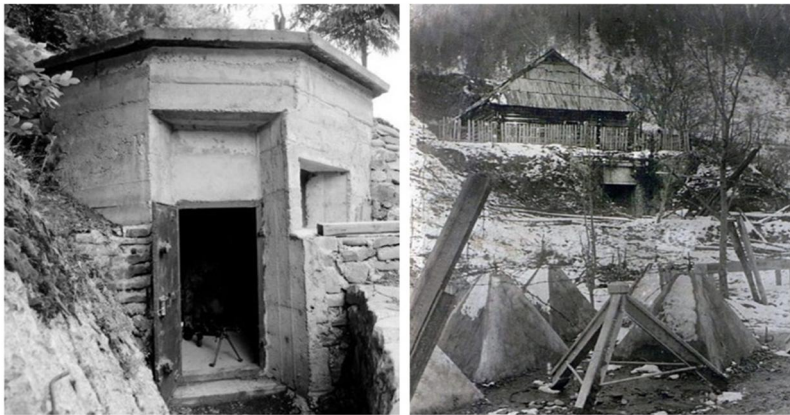

Рис. 4. Зразки довготривалих оборонних точок Лнії Арпада: дот у селі Колочава (ліворуч) (Венгрія., 2018; Bădescu, 2015b) та дот замаскований під будинок (місце зйомки невідоме) (Филоненко, 2017)

Сховищам й укриттям для живої сили та матеріальної частини надавалося велике значення – у довгострокових вузлах будувалися у великій кількості залізобетонні споруди, а у польових – дерев'яно-земляні (Филоненко, 2017). Укриття зводили в котлованах після видалення землі. З метою захисту бетону від ударів конструкції обкладали битим камінням, а потім покривали шаром 30–40 см ґрунту для маскуванню. Вхід у приміщення закривався броньованими дверима. В середині укриттів на кожного військово-службовця було 4 м³ повітря, яких вистачило на 4 години перебування в цьому приміщенні (Bădescu, 2015a).

Окрім довготривалих споруд кожен вузол оборони мав польове заповнення – систему прихованих траншей та ходів сполучення, дерев'яно-земляних оборонних точок, відкритих майданчиків, дерев'яно-земляних укриттів, складів для боєприпасів та ін. (Филоненко, 2017). На прикладі фортифікаційних споруд поблизу селища Керешмезе (сьогодні – Ясіня) наведемо як виглядав долинний вузол оборони. Це – бункерна система, що складалася приблизно з 10 – 20 невеликих фортів. Бункери в основному призначені для невеликих груп військовослужбовців. Кожна залізобетонна споруда мала систему траншей (Az Árpád-vonaltól., 2011) (рис. 6).

Рис. 5. Лінія Арпада, село Верхньо-Гравівниця: сходи у підземелля (ліворуч) і тунель бункеру (праворуч) (Венгрія..., 2018)

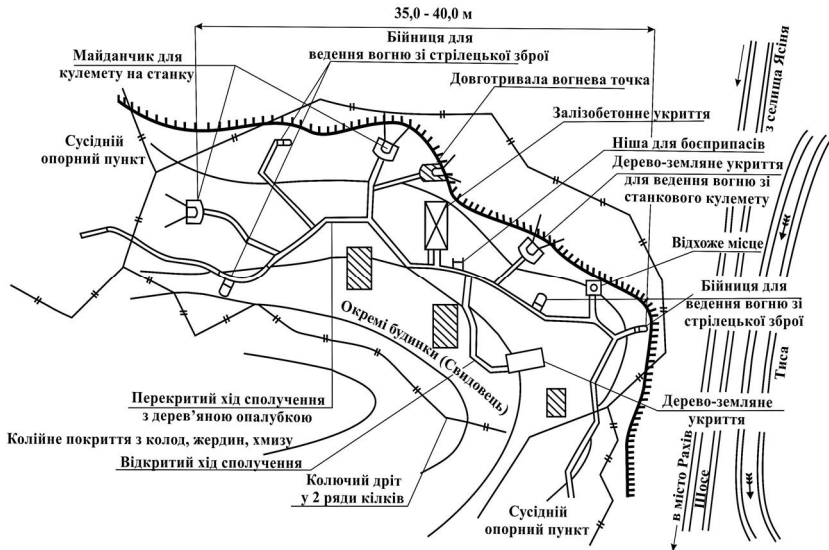

Рис. 6. Схематичне зображення ділянки лінії Арпада поблизу селища Ясіня Закарпатської області (Венгерія., 2018)

При зведенні вузлів оборони в долинах найбільшу увагу було приділено протитанковим перешкодам, які у довгострокових вузлах зводилися у вигляді шлагбаумів, залізобетонних і металевих надобб, а у вузлах польового типу – у вигляді дерев'яних надобб, ровів, ескарпів, лісових завалів і дерев'яних бар'єрів. На дорогах угорці влаштовували ескарпи, контрескарпи, протитанкові рови, лісові завали, встановлювали металеві надобби. Підступи до укріплених районів густо мінувалися і були забезпечені перехресним вогнем легкої та середньої артилерії, розташованої у дотах (Филоненко, 2017; Bădescu, 2015a).

Між окремими перешкодами споруджувалися польові укріплення з так званими бастионними позиціями на панівних висотах. Планувалось, що у мирний час польові укріплення будуть утримуватись прикордонниками, а у воєнний час – регулярною армією (Szabó, 2006). За 4 – 6 км позаду фортечного ескадрону вибудовувався периметр прикордонного єгерського батальйону, до якого належав фортечний ескадрон. Єгерські загони діяли також на гірських хребтах між долинними шлюзами (Bottlik & Szabó, 2007).

Рис. 7. Протитанкові залізобетонні тетраедри. Лінія Арпада, місце зйомки невідоме (Венгрія., 2018; Bădescu, 2015a)

Танконебезпечні напрямки перекривалися потрійним рядом протитанкових ровів, мінними полями та залізобетонними тетраедрами («зуби дракона»). Бетонні піраміди розташовувались по 3-4 ряди на узбіччі дороги, зазвичай мали апофему 1 м і кріплення, щоб їх було важко відірвати від землі. Такі перешкоди нерідко доповнювалися сталевими колонами, зігнутими і вбудованими у міцний будівельний матеріал. Бетоновані вогневі точки прикривали ці укріплення від ворожих саперів (Венгрія., 2018; *Не пришедшая...*, 2019; (Bădescu, 2015a). Укриття для своїх протитанкових засобів угорці розташовували перед траншеями в безпосередній близькості від протитанкових надобів і повністю заглиблювали їх в ґрунт. Для ведення вогню поруч із укриттям влаштовувалися відкриті позиції, які з'єднувалися із ним критими ходами (Филоненко, 2017) (рис. 7).

Проти танків використовувалися невибухові технічні перешкоди: фортифікаційні (танкові рови, пастки, загородження з колючого дроту), гідротехнічні (підтоплення, обледеніння, заболочування), електрошлюзи тощо (Bottlik & Szabó, 2007) (рис. 8).

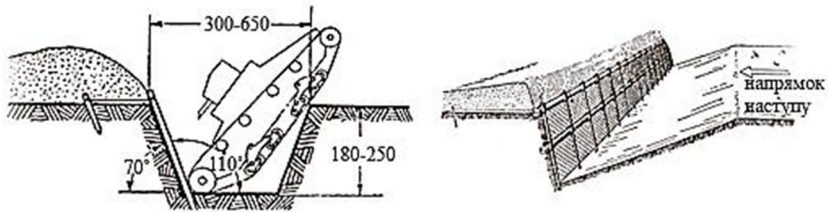

Рис. 8. Схема танкової пастки, що влаштовувались угорцями на лінії Арпада (Bottlik & Szabó, 2007)

Артилерійська позиція складалася з вогневого майданчика з двома стрілецькими позиціями та складом боєприпасів, апарелі, залізобетонного сховища для розрахунку і зброї та ходу сполучення, пристосованого до кругової оборони (Филоненко, 2017). Артилерійське або мінометне укриття мали розміри 7x4 м (Венгрия..., 2018).

Зв'язок забезпечувався за рахунок посильних, що рухались розгалуженою системою ходів сполучення та телефонним кабельним зв'язком (останній, щоправда, з'єднував головні споруди фортів / секторів) (Венгрия..., 2018; Филоненко, 2017).

Розташування фортифікаційних споруд у гірській місцевості давало можливість організувати багаточаровий вогонь вздовж доріг та ущелин по всій глибині УР. Підступи до переднього краю та фази протипіхотних перешкод прострілювалися вогнем із залізобетонних і металевих ковпаків. Опорні пункти по периметру мали протипіхотні перешкоди у вигляді дротяного загородження у 5–7 рядів кілків (Филоненко, 2017).

На схилах перед бункерами, у східному напрямку (звідки могли наступати вороги), частково видаляли ліси для покращення поля зору, водночас нагромаджували колоди біля основи схилу для того, щоб не дати радянській піхоті чи танкам легко просунути у разі відмови інших елементів оборонної мережі. Існують відомості про здійснення штучних відхилень карпатських річок. Зокрема задля спорудження залізобетонних пірамід в руслі річки Ільва (права притока річки Муреш у Трансильванії, Румунія), її русло було змінено (Bădescu, 2015a).

Перед деякими вузлами опору були встановлені електрозагородження. Це була смуга залізобетонних надоб'їз з гумовими ізоляторами, обмотаними електричними проводами (До історії Рахівщини, 2016; Филоненко, 2017; Bottlik & Szabó, 2007).

Більшість доріг між фортами в лісистій, гірській і болотистій місцевості було зруйновано. Тому завданням фортечних рот було охороняти завали, а не боротися з основними радянськими силами (Cioanca, 2020:75).

За спогадами гадуваного А. Гречка, характерною особливістю побудови опорних пунктів було зведення несправжнього переднього краю. В опорному пункті, на схилах висот, облаштовувались дві лінії траншей, одна від одної на відстані 200–300 м. Військами займалася лише друга траншея, яка була справжнім переднім краєм оборони. Перша траншея також обладнувалась на повну глибину, ставилися дротяні загородження, мінні поля в траншеї, імітувалося бойове життя у військах. Для більшої правдоподібності гітлерівці палили в хибній траншеї невеликі багаття, стріляли з окремих кочівних кулеметів й автоматів. У першій траншеї, як правило, розташовувалися снайпери. До імітації хибного переднього краю противник змушений був вдаватися через відсутність достатньої кількості військ. Ретельно маскуючи другу траншею і демаскуючи першу, противник прагнув затягнути радянські війська у вогневий мішок (Гречко, 1972).

Загалом у межах лінії Арпада було побудовано 99 опорних пунктів, 759 міцних залізобетонних конструкцій і 349 бункерів із деревини. До 1944 р. було облаштовано 439 відкритих вогневих позицій і 400 км траншей за найсучаснішими принципами того часу (Зеленовська, 2022; До історії Рахівщини..., 2016; Szabó, 2006; Az Árpád-vonaltól..., 2011).

Хід боїв за лінію Арпада. Перш ніж перейти до викладу перебігу подій при подоланні Червоною Армією Карпат, вважаємо за потрібне зробити короткий відступ задля пояснення застосування Ставкою ВГК своїх фронтових об'єднань у цьому районі. З'ясування цього питання нам необхідне не для розкриття, які з'єднання та частини діяли на цьому напрямку, а з метою відповіді на питання: «Чи дійсно фортифікація лінії Арпада була «пробита» в ході наступальної операції радянських військ, чи на перехід Червоною Армією через Карпати вплинуло стратегічне планування та успішна реалізація операцій на інших напрямках?».

У більшості джерел наступ радянських військ у Східних Карпатах, який розпочався на початку вересня 1944 року, прийнято називати Східно-Карпатською стратегічною наступальною операцією (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.). Вона складалася з двох фронтових операцій: Карпатсько-Дуклінської (проводилася військами 38-ї армії 1-го УФ та правого флангу 1-ї гвардійської армії 4-го УФ) і

Карпатсько-Ужгородської (проводилася військами центру і лівого флангу 4-го УФ (*Репін, 2007:84-118*). Вище згадуваний А. Гречко стверджує, що цю операцію здійснював 4-й Український фронт, а війська 1-го та 2-го Українських фронтів лише взаємодіяли з ним (*Гречко, 1972*). Проте сучасні українські дослідники вважають, що це була спільна операція кількох фронтів: 1-го і 4-го безпосередньо в Карпатах та 2-го, який обійшов гори з півдня (*Лисенко & Грицюк, 2012:37, 40*). Історики О. Лисенко та В. Грицюк вважають, що таке твердження є не зовсім вірним, адже визволення Закарпаття безпосередньо пов'язане з діями 2-го Українського фронту на дебреценському напрямі та 4-го Українського фронту – на ужгородському, які здійснювалися за єдиним планом Ставки ВГК у рамках стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямі, що розпочався в жовтні 1944 р. А отже, операція має називатися не Східно-Карпатська, а Дебреценсько-Ужгородська (*Лисенко & Грицюк, 2012:38*). Дослідники переконані у цьому тому, що успіху Карпатсько-Ужгородської стратегічної наступальної операції сприяли дії 2-го УФ у Дебреценській операції (2–27 жовтня 1944 року) (*Лисенко & Грицюк, 2012:37*). В. Грицюк та О. Лисенко стверджують, що Генеральний штаб РСЧА основними стратегічними наступальними напрямками визначав берлінський та віденський з тим, щоб обійти Карпати з півдня, оточити та знищити ворожі війська, які обороняли гірські хребти. Штурмувати гори «в лоб» було невігідно, оскільки противник спирався на потужну оборону, яка мала в своїй основі природні фактори. На підтвердження вони наводять слова заступника начальника Генерального штабу Червоної Армії генерала армії С. Штеменко (*Грицюк & Лисенко, 2014:9*). Проте окремі дослідники вважають, що саме невдачі першого удару в передгір'ї Карпат і відсутність достатньої сили у 4-го УФ для подолання угорської системи оборони в Карпатах призвели до того, що наступ 2-го Українського фронту довелося наносити в районі Ясси–Вашар–Кишинів, з метою обійти Карпати з півдня (*Bottlik & Szabó, 2007*).

При викладі перебігу подій пропонуємо взяти за основу хронологічну періодизацію бойових дій Східно-Карпатської операції, яка запропонована українським дослідником І. Репіним. Він виокремлює у ній три етапи:

Перший (8 – 14 вересня 1944 р.) – важкі бої з прориву першої смуги оборони у передгір'ях Карпат (*Репін, 2007:84*). Війська 4-го УФ та 38-ма армія 1-го УФ після підготовчих заходів відновили

активні наступальні дії 9 та 8 вересня 1944 р. відповідно. Проте до середини вересня радянські з'єднання просунулися лише на 12–23 км (Лисенко & Грицюк, 2012:37). За твердженням І. Репіна, на 6 – 12 км (Репін, 2007:87). Який би із зазначених показників вклинення ми не обрали, очевидно, що тоді Червона Армія поставлених завдань не виконала. Водночас 1-ша угорська армія, що оборонялась на передньому плані Карпат, повільно відходила до гір, її становище ставало небезпечним, оскільки тоді з її лав було виведено декілька угорських і німецьких армійських корпусів. Тому необхідно було терміново здійснити відступ на позицію Сент-Ласло, яка блокувала головні шляхи, була краще оснащена та могла втримуватись меншими силами (Bottlik & Szabó, 2007).

Другий етап (15–30 вересня 1944 р.) – вихід до Головного Карпатського хребта (Репін, 2007:84). До 28 вересня тривав відчайдушний, безперервний наступ радянських військ, головним результатом якого стало те, що війська форсували головний Карпатський хребет. Зокрема 27 числа пододала Татарський перевал і увірвалася на Підкарпаття, але значно просунутися не змогла. В цій ситуації ще з 25 вересня угорське командування почало відхід на позицію Сент-Ласло, а через пару днів праве крило 1-ї угорської армії було відведено на лінію Арпада (Bottlik & Szabó, 2007). В цей час стає помітною деморалізація угорського війська, що була спричинена ар'єргардними боями при відступах на позицій лінії Арпада, а в подальшому втратою значної території країни та перепідпорядкування його під керівництво Німеччини (Bottlik & Szabó, 2007). Негативно вплинуло на становище угорських військ і те, що 16 жовтня командувач 1-ю угорською армією генерал-полковник Б. Міклош перейшов на бік Червоної Армії, закликаючи угорців вчинити так само (До історії Рахівщини..., 2016).

Третій етап (1 – 28 жовтня 1944 р.) – продовження боротьби за подолання Головного Карпатського хребта та вихід у долини річок Віслока і Ондава (Репін, 2007:84). В цей час в ході Дебреценської наступальної операції війська 2-го Українського вийшли на підступи до м. Дебрецен і створили реальну загрозу оточенню німецьких військ у Трансильванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати 9 жовтня відведення військ перед правим крилом 2-го фронту, а 15-го – із Закарпаття (Лисенко & Грицюк, 2012:40). 2-й УФ 20 жовтня захопив Дебрецен (східніше Будапешта), його ліве крило 21-го – Баю (південь Угорщини)

і вийшов до Дунаю. Лише тоді на Підкарпатті міг розгорнутися наступ 4-го Українського фронту, який не прорвав лінію Арпада, а натомість оволодів вільними, позиціями слідом за 1-ю угорською армією, яка відступала, починаючи з 17 жовтня, через загрозу оточення (Bottlik & Szabó, 2007). У період з 19 по 25 жовтня 1944 р. війська 4-го УФ подолали оборону противника по південних схилах Карпат і вийшли на лінію Переліки – Свалява – Сігет (Филоненко, 2017). 24 жовтня угорці були змушені відмовитися від міста Хуст, але протрималися в Берегсасі (сьогодні Берегово, Україна) до 28 жовтня. Тиським плацдармом радянські війська змогли оволодіти лише через місяць, 26 листопада, завершивши Другу світову війну на Підкарпатті (Bottlik & Szabó, 2007). За окремими відомостями, вже 6 листопада 1944 р. радянські війська вийшли в Угорську долину і досягли рубежу Стакчин–Со-Бранце–Чоп (Филоненко, 2017).

Особливості бойових дій Червоної Армії на лінії Арпада.

Гречко розповідає, що «... важка місцевість ставала дуже сприятливою для рубежів оборони противника і занадто ускладнювала положення військ у наступі (Гречко, 1972). Крім того дії фронтів ускладнювались проливними дощами, які безперервно падали у Східних Карпатах у вересні, а особливо в жовтні 1944 року, унеможлиблюючи подолання гірських перевалів механізованими частинами і навіть машинами, які буксировались кіньми (Bădescu, 2015b). При цьому радянські війська мали подолати найбільш високі ділянки Карпат довжиною 300 км за чотирма основними напрямками, які збігалися з автомобільними шляхами і залізницями через гори, де були побудовані міцні укріплення (До історії Рахівщини..., 2016; Зеленовська, 2022).

Тому здебільшого гори долались в пішому порядку (рис. 9).

Вважалося, що бойові дії у цих гірських умовах при такій насиченості інженерних споруд можуть вести з успіхом лише спеціальні війська (До історії Рахівщини..., 2016). Проте частини Червоної Армії, які спеціалізувалися на гірських боях, у збройних зіткненнях у Карпатах не брали участі (швидше за все, до такого рішення призвели втрати, яких зазнали ці підрозділи на Кавказі та в Криму, а також потреби на інших ділянках фронту) (Гречко, 1972; Bădescu, 2015b).

Рис. 9. Фотографії, на яких зображено пересування радянських військ Карпатськими горами під час Східно-Карпатської операції (точне місце і час невідомі) (До історії Рахівщини..., 2016; Гречко, 1972)

Погані метеорологічні умови (дощ, туман тощо) обмежували можливість артилерії вести прицільний вогонь. У використанні артилерії в Карпатах характерною була її децентралізація: проведення артилерійської підготовки атаки на різних напрямках за особливим графіком та у різний час. Ураження противника на зворотних скатах висот здійснювалася вогнем гаубичної артилерії та мінометів, фланговим вогнем із відкритих та закритих вогневих позицій, а також авіацією. У ході вогневої підготовки жива сила і вогневі засоби противника найбільше пригнічувалися в опорних пунктах, що розташовувалися поблизу доріг і перевалів, одночасно на всіх ярусах (Гречко, 1972).

При прориві заздалегідь підготовленої оборони в гірсько-лісистій місцевості головний удар завдавався найчастіше на ділянках, рельєф яких давав можливість діяти не поперек хребтів, а вздовж. Досвід боїв в Карпатах показав, що характер оборони противника в горах (окремі опорні пункти по висотах) дає можливість проникати дрібними підрозділами в неконтрольовані та слабо прикриті проміжки, виходити у ворожі тили та фланги (Гречко, 1972). Гірський рельєф: перевали, хребти, барикади, річки, потоки, дороги із закрученими поворотами, танкові перешкоди, завали унеможлилювали фронтові атаки на укріплені райони (До історії Рахівщини..., 2016).

Штатні саперні підрозділи при переслідуванні противника діяли в бойових порядках військ, розчищаючи та прокладаючи шлях стрілецьким частинам, артилерії, танкам і самохідним засобам. Подолання крутих підйомів та спусків вимагало багато часу та величезної напруги сил. Все це призводило до відставання техніки від бойових порядків піхоти. Гори та горбисті рівнини обмежували свободу маневру механізованих військ (Гречко, 1972) (рис. 10).

Досвід бойових дій в Карпатах показав, що для дій у горах тил повинен мати спеціальне обладнання та засоби (волокуші, упори, гальма, в'юки, термоси тощо). Все це потрібно було готувати заздалегідь за рахунок табельних та підручних засобів. У постачанні військ важливу роль відігравав в'ючний транспорт (Гречко, 1972) (рис. 11).

Рис. 10. Радянська техніка в Карпатських горах.

Фотограф А. Шайхет
(Яцечко-Блаженко, 2018)

Рис. 11. Карпати, 1944 р. В'ючне транспортування Червоною армією військових вантажів (Яцечко-Блаженко, 2018)

Дуже складною та трудомісткою в умовах Карпат була робота зв'язківців. По крутих схилах гір, у важкопрохідних лісах, під вогнем ворога вони вдень і вночі прокладали лінії зв'язку. Для цього прорубувались просіки, підвозились та встановлювались телеграфні стовпи тощо (Гречко, 1972).

З вище викладеного можна зробити наступні висновки:

по-перше, лінія Арпада є чи не єдиним укріпленням на європейському театрі воєнних дій, яке противник так і не зміг «прорвати» у класичному розумінні цього слова. Війська 4-го Українського фронту практично на «плечах» 1-ї угорської армії подолали Карпати і лише тоді, коли остання під загрозою оточення була змушена відійти;

по-друге, обхід Червоною Армією лінії Арпада не можна вважати її невдачею у горах. Тут простежується стратегічний маневр: неодноразовий невдалий штурм 4-м Українським фронтом Карпатських гір поряд із результативним і швидким наступом 1-го і 2-го Українських фронтів на інших напрямках призвели до зміни бачення ставкою ВГК досягнення цілей операції.

Використані посилання

Брендлі У-Б. & Довганич Я. (2003). Праліси в центрі Європи. Путівник по лісах Карпатського біосферного заповідника. Рахів : Карпатський біосферний заповідник. 192 с.

Ведення бойових дій в особливих умовах (історичні приклади): Навчальний посібник. (2022). П. Ткачук & О. Куцька & С. Роговський & Е.

Казан & М. Волков. Львів : НАСВ. 305 с.

Венгрия. Линия Арпада. (2018). URL: <https://wwii.space/%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BB%D0%> (дата звернення: 25.05.2024).

Гречко А. А. (1972). Через Карпаты: [2-е изд.]. Москва: «Воениздат». 432 с. URL: <https://coollib.net/b/144816-andrey-antonovich-grechko-cherezkarpatyi-/read> (дата звернення: 14.04.2024).

Грицюк В. & Лисенко О. (2014). Завершальні операції Червоної Армії на території України. *Військово-історичний меридіан*. Вип. 3 (5). С. 7–18. URL:

http://history.org.ua/liberua/viiskistmer3_2014/viiskistmer3_2014.pdf (дата звернення: 25.05.2024). До історії Рахівщини з істориком Миколою Ткачем: «Лінія Арпада». (2016). url: https://rakhivcrb.blogspot.com/2016/02/blog-post_96.html (дата звернення: 25.05.2024).

Зеленовська Н. (2022). Лінія Арпада – Військово-оборонна система німецької армії в Україні. URL: <https://sunkissed.com.ua/liniya-arpada/> (дата звернення: 25.05.2024).

Карпати: що про них треба знати. (2014). URL: <https://yaremche3000.wordpress.com/2014/06/08/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%B8/> (дата звернення: 26.05.2024).

Лисенко О. Є. & Грицюк В. М. (2012). Дебреценсько-Ужгородська (Східно-Карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року. *Карпатський край*. № 2. С. 37–42.

Не пришедшая помощь Словацкому восстанию. (2019). URL: https://memory-book.ua/stories/486-ne_prishedshaya_pomosch_slovatckomu_vosstaniyu (дата звернення: 25.05.2024).

Репін І. В. (2007). Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.) : дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів: Національний ун-т "Львівська політехніка". 191 с.

Филоненко Н. В. (2017). Крах агрессора. Разгром советскими войсками 1-й венгерской армии в Карпатах осенью 1944 г. URL: https://bstudy.net/893679/historiya/krah_agressora_razгром_sovetskimi_voyskami_1_u_vengerskoj_armii_v_karpatah_osenyu_1944_g (дата звернення: 29.04.2024).

Черниш О. (2024). Де поділись оборонні рубежі на Харківщині? Відповідає керівник ОВА Олег Синегубов. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cd199rp44x0o> (дата звернення: 25.04.2024).

Яцечко-Блаженко Т. (2018). Східно-Карпатська операція на унікальних фото. URL: <https://photo-iviv.in.ua/shidno-karpatska-operatsiya-na-unikalnyh-foto/> (дата звернення: 26.05.2024).

A Kárpátok gerincén kiépített Árpád-vonal története. (2020). URL: <https://www.facebook.com/525255744179194/photos/a.525346660836769/3186473351390740/?type=3> (дата звернення: 03.05.2024).

Az Árpád-vonalról a Malenkij Robot Memorialig. (2011). URL: https://mandiner.blog.hu/2011/02/26/az_arpad_vonaltol_a_malenkij_robot_memorialig_karpatalja_2011_telen (дата звернення: 03.05.2024).

Bădescu N. C. (2015a). Linia Arpad - moștenirea horthystă a Carpaților Orientali (partea I). URL: <https://nicolaecristianbadescu.blogspot.com/2015/01/linia-arpad-mostenirea-horthysta.html> (дата звернення: 03.05.2024).

Bădescu N. C. (2015b). Linia Arpad - moștenirea horthystă a Carpaților Orientali (partea II-a). URL: <https://nicolaecristianbadescu.blogspot.com/2015/02/linia-arpad-mostenirea-horthysta.html> (дата звернення: 03.05.2024).

Bottlik Zs. & Szabó P. (2007). Árpád nagyfejedelem emléke halálának 1100-ik évfordulóján 907-2007. URL: <http://arpad.lapok.hu/keret.cgi?arpad/vonal.html> (дата звернення: 25.05.2024).

Șoanța L-M. (2020). Árpád fortification line, as a horthist heritage of the eastern carpathians and capitalization of the tourism potential of Ivelor valley from Bistrița-Năsăud county, Romania. *International Conference knowledge-based organization*. N 3. Vol. XXVI. Pp. 73-78.

Szabó J. J. (2006). The Árpád-Line. The defence system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940-1944. Budapest: «Timp Kiado». 331 p. URL: <https://bunker.gportal.hu/gindex.php?pg=37354537> (дата звернення: 17.03.2024).

References

Brandley U-B. & Dovganych Ya. (2003). Old forests in the center of Europe. Guide to the forests of the Carpathian Biosphere Reserve. Rakhiv: Carpathian Biosphere Reserve. 192 p (ukr.).

Conduct of hostilities in special conditions (historical examples): Training manual. (2022). P. Tkachuk & O. Kutska & S. Rogovskyi & E. Kazan & M. Volkov. Lviv: NASV. 305 p (ukr.).

Hungary. Arpad Line. (2018). URL: <https://wwii.space/%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BB%D0%B8%D0%> (access date: 25.05.2024) (rus.).

Grechko A. A. (1972). Through the Carpathians: [2nd ed.]. Moscow: Voenizdat. 432 pp. URL: <https://coollib.net/b/144816-andrey-antonovich-grechko-cherez-karpatyi/read> (access date: 14.04.2024) (rus.).

Hrytsyuk V. & Lysenko O. (2014). Final operations of the Red Army on the territory of Ukraine. Military-historical meridian. Vol. 3 (5). P. 7–18. URL: http://history.org.ua/LiberUA/ViiSkIstMer3_2014/ViiSkIstMer3_2014.pdf (access date: 25.05.2024) (ukr.).

To the history of Rakhiv Region with historian Mykola Tkach: "Arpad's Line". (2016). URL: https://rakhivcrb.blogspot.com/2016/02/blog-post_96.html (access date: 25.05.2024) (ukr.).

Zelenovska N. (2022). The Arpad Line is a military defense system of the German army in Ukraine. URL: <https://sunkissed.com.ua/liniya-arpada/> (access date: 25.05.2024) (ukr.).

Carpathians: what you need to know about them. (2014). URL: <https://yaremche3000.wordpress.com/2014/06/08/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%B8/> (access date: 26.05.2024) (ukr.).

Lysenko O. E. & Hrytsyuk V. M. (2012). Debrecen-Uzhgorod (Eastern Carpathian) strategic offensive operation of 1944. Carpathian region. No. 2. P. 37–42 (ukr.).

Help for the Slovak Uprising did not come. (2019). URL: https://memory-book.ua/stories/486-ne_prishedshaya_pomosch_slovatckomu_vosstaniyu (access date: 25.05.2024) (rus.).

Repin I. V. (2007). The Eastern Carpathian operation and the accession of Transcarpathia to the USSR (September 1944 – June 1945): diss... candidate. *histor.sciences*: 20.02.22. Lviv: Lviv Polytechnic National University. 191 p. (ukr.).

Filonenko N. V. (2017). The collapse of the aggressor. The defeat of the Soviet troops of the 1st Hungarian Army in the Carpathians of the Autumn 1944: https://bstudy.net/893679/istoriya/krah_agressora_razgrom_sovetskimi_voyskami_1-y_vengerskoy_ami_v_v_karpathah_SENYU_1944_G (access date: 25.05.2024) (rus.).

Chernysh O. (2024). Where were the defensive lines in Kharkiv Oblast divided? Answers Oleg Sinegubov, head of RMA. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cd199rp44x0o> (access date: 25.04.2024) (ukr.).

Yatsechko-Blazhenko T. (2018). The Eastern Carpathian operation in unique photos. URL: <https://photo-lviv.in.ua/shidno-karpatska-operatsiya-na-unikalnyh-foto/> (access date: 26.05.2024) (ukr.).

A Kárpátok gerincén kiépített Árpád-vonal története. (2020). URL: <https://www.facebook.com/525255744179194/photos/a.525346660836769/3186473351390740/?type=3> (access date: 03.05.2024) (hung.).

Az Árpád-vonaltól a Malenkij Robot Memorialig. (2011). URL: https://mandiner.blog.hu/2011/02/26/az_arpad_vonaltol_a_malenkij_robot_memorialig_karpatalja_2011_telen (access date: 03.05.2024) (hung.).

Bădescu N. C. (2015a). Linia Arpad – moștenirea horthystă a Carpaților Orientali (partea I). URL: <https://nicolaecristianbadescu.blogspot.com/2015/01/linia-arpad-mostenirea-horthysta.html> (access date: 03.05.2024) (rum.).

Bădescu N. C. (2015b). Linia Arpad – moștenirea horthystă a Carpaților Orientali (partea II-a). URL: <https://nicolaecristianbadescu.blogspot.com/2015/02/linia-arpad-mostenirea-horthysta.html> (access date: 03.05.2024) (rum.).

Bottlik Zs. & Szabó P. (2007). Árpád nagyfejedelem emléke halálának 1100-ik évfordulóján 907-2007. URL: <http://arpad.lapok.hu/keret.cgi/?arpad/vonal.html> (access date: 25.05.2024) (hung.).

Cioanca L-M. (2020). Árpád fortification line, as a horthist heritage of the eastern carpathians and capitalization of the tourism potential of Ilvelor valley from Bistrița-Năsăud county, Romania. *International Conference knowledge-based organization*. N 3. Vol. XXVI. Pp. 73-78. DOI:10.2478/kbo-2020-0117 (eng).

Szabó J. J. (2006). The Árpád-Line. The defence system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940-1944. Budapest: «Timp Kiado». 331 p. URL: <https://bunker.gportal.hu/gindex.php?pg=37354537> (access date: 17.03.2024) (eng).

Kutska O.

ARPAD LINE – A DEFENSE STRUCTURE IN THE EASTERN CARPATHIANS DURING WORLD WAR II

The study is devoted to one of the fortification lines, which was built during the Second World War and played an important role in restraining the advance of the Red Army in the late summer - autumn of 1944 - the Arpad line. The author proposed his own approach to studying this issue. Namely: first, the general characteristics of the

state of affairs in the European theater of war and the significance of engineering equipment in the defense system of Hitler's troops in the Carpathian Mountains is disclosed. Next, the preparation of the parties for the conduct of hostilities is described: respectively, the offensive of the Red Army and the defense of the Hungarian troops in the Eastern Carpathians. In order to form an idea about the theater of military operations, the physical-geographical and climatic characteristics of the mountain massif of the then Eastern line of defense are provided. Considerable attention was paid to the process of construction by Hungarians of fortifications directly in the mountainous and forested area and to the equipment of engineering embankments on the approaches to the Arpad line and in the valley sluices. In the end, an analysis of the course of hostilities during the Eastern Carpathian operation by the Soviet troops and the actions of the Ukrainian fronts, which contributed to the Red Army's overcoming of the Carpathian Mountains, was carried out.

It was clarified: the Red Army did not break through the defenses in the Carpathians, but overcame the mountains, moving behind the retreating 1st Hungarian Army. Bypassing the Arpad line by Soviet troops cannot be considered a failure in the mountains. This is a strategic maneuver that took place as a result of unsuccessful assaults on enemy fortifications by the 4th Ukrainian Front along with the effective offensive of the 1st and 2nd Ukrainian Fronts in other directions. Considerable attention is paid to the description of the process of construction by the Hungarians of the fortifications of the Arpad line.

Keywords: World War II, Arpad Line, Red Army, Kingdom of Hungary, defense, offensive.